

УДК 93/94:656.21

Г. В. Дефорж

РАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІКА-ПАЛЕОЗООЛОГА М.В. ПАВЛОВОЇ (1854–1938 рр.)

Вітчизняна палеозоологічна наука як важлива галузь біологічного знання, формувалася працею багатьох вітчизняних вчених. Сьогодні ми постійно згадуємо імена: В.О. Ковалевського, О.О. Борисяка, І.Г. Підоплічка, В.О. Топачевського, Л.І. Рековця – вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток цієї науки. Палеозоолог Марія Василівна Павлова (1854-1938) – це ціла епоха в розвитку палеозоологічної науки, адже вона – видатний вчений, її організатор, популяризатор і пропагандист. Її наукові праці стали вагомим внеском у науку про історію розвитку органічного світу і швидко висунули її до когорти видатних палеонтологів-еволюціоністів. Основні праці Марії Василівни присвячені вивченню історії копитних (коней, носорогів, різних парнокопитних і хоботних). Нею описані численні залишки викопних ссавців, які були зібрані на території колишнього СРСР і України, в тому числі. У статті висвітлюється ранній період життя та діяльності М.В. Павлової, показано як формувався її науковий світогляд.

Ключові слова: біологія, палеозоологія, палеонтологія, викопні хребетні тварини, наука

Народилася М.В. Павлова 27 червня 1854 р. (тут і далі усі дати подано за старим стилем) у місті Козельці Чернігівської губернії. У архіві РАН (Москва) знаходимо, що Марія Василівна народилася в сім'ї "Губернського лікаря Чернігівської палати Державного майна колезького асесора Василя Степановича Гортинського і законної дружини Олександри Михайлівни" [1]. Загалом, про родову коріння майбутньої вченої відомо небагато. До нас дійшли відомості, що її батько – Василь Степанович Гортинський був добре знаний як чудовий досвідчений лікар і дуже принципова людина. Він користувався винятковою повагою серед людей. Як вихованець Московського університету він отримав серйозну природничу освіту, яка надавалася студентам медичного факультету у середині XIX століття. Власне, від нього Марія Василівна дізналася про науки, які вивчали природу. Василь Степанович передав дітям своє уявлення про значення вищої освіти і науки, про обов'язки освіченої людини і громадянина, прищепив їм почуття особливої любові та поваги до Московського університету – найдавнішого центру російської науки і культури. Найбільший вплив батько мав на Марію Василівну. Вона завжди казала: "Я дуже любила свою маму, але любов до батька була особлива і у нас з ним була особлива дружба" [2, с. 95]. Власне, він і передав їй захоплення природою, що позначилося усьому її житті. В кінці свого життя В.С. Гортинський став надвірним радником і інспектором лікарської управи Чернігівської губернії.

Архівні дані стверджують, що у Марії Василівни була сестра – Ольга Василівна, яка стала земським лікарем і працювала на цій посаді в колишній Орловській губернії протягом усього свого життя.

Брат, Олександр Васильович, віддався революційній діяльності. Він брав участь у підготовці вбивства царя Олександра II і тому був висланий.

Початкову освіту і виховання М.В. Павлова отримала вдома, а відтак дістала середню освіту в Київському інституті благодійних дівчат, який закінчила разом з сестрою у 1872 р. зі званням домашньої наставниці і правом викладати російську мову і словесність, природничу історію, фізику, німецьку мову і словесність, природничу історію, французьку мову і словесність, арифметику. Якихось спогадів про інститутське навчання у душі Марії Василівни не залишилося.

Після закінчення Інституту Марія Василівна повернулася з Києва до Чернігова, куди сім'я Гортинських переїхала ще у 1860 році. Тут вона безкоштовно давала уроки дітям із малозабезпечених сімей. Через рік після приїзду до Чернігова Марія Василівна одружилася із земським лікарем М.М. Ілліча-Шишацьким і переїхала з ним до Астрахані, на місце його служби. До діяльності лікаря Марія Василівна ставилася з великою повагою і симпатією, їй були близькими інтереси і прагнення чоловіка і вона багато в чому йому допомагала.

Після 7-річного заміжжя Марія Василівна залишилася вдовою. Її чоловік захворів на черевний тиф і помер у 1880 році. Щоб відійти від гірких думок, Марія Василівна прагне багато читати, займається самоосвітою, вивчає природознавство, особливо біологію. Відчуваючи великі недоліки у своїй освіті для ведення педагогічної роботи з природничої історії, до якої вона відчувала особливу схильність, Марія Василівна вирішила їхати навчатися за кордон.

Виникнення Вищих жіночих курсів у державі було зумовлено революційно-демократичним рухом 60-х років XIX сторіччя. Так, у 1860 р. з'явилися перші вільні слухачки в російських університетах. На це звернули увагу і вже 15 грудня 1861 р. у Міністерстві народної освіти Російської імперії обговорювалося питання про можливість прийняття жінок на навчання до університетів. Питання позитивно не вирішилося. Не отримавши на Батьківщині доступу до вищої освіти, жінки з різних регіонів Російської імперії ринули за кордон, в основному до Швейцарії, де у 1867 р. Цюрихський університет і Політехнікум відкрили двері для студенток. Так, у 1872 р. у Цюриху навчалися 108 росіянок і лише 20 представниць інших національностей. Це викликало велике незадоволення царського уряду, тому що в закордонних, а особливо у швейцарських університетах російські жінки не тільки отримували доступ до закритої для них на Батьківщині вищої освіти, а й залучалися до революційного руху у спілкуванні з революціонерами, які емігрували туди. Фактично

росіянок у закордонних університетах було у п'ять разів більше, ніж представниць інших країн. Тому уряд Російської імперії у 1872 р. відкликає росіянок із закордонних університетів і дає дозвіл на відкриття Вищих жіночих курсів у Росії.

Окрім відкриття тоді Петербурзьких медичних жіночих курсів, Луб'янських курсів і курсів Гер'є у Москві, у 1876 р. відкриваються Вищі жіночі курси в Казані, у 1878 р. – в Петербурзі і Києві. Але стан цих курсів, відкритих “нашвидкоруч”, був нестійким. У 1881 р. після придушення революційно-демократичного руху відбулося закриття усіх Вищих жіночих курсів у Росії. У 1886 р. було призупинено прийом нових слухачок, а у 1888 р. усі курси були ліквідовані, окрім Петербурзьких, які відстояв і очолив О.П. Бестужев-Рюмін і які відтоді стали називатися “Бестужевськими”.

Коли Марія Василівна у 1880 р. вирішувала питання про те, до якого навчального закладу їй потрібно поступати, вона вже тоді усвідомлювала нестабільність вищої жіночої освіти в Росії. Її вибір припав на Париж. Вона їде туди і слухає лекції в Сорбонні і в Природничо-історичному музеї Парижа. Сорбонна – це один з найдавніших університетів світу, який завжди вражав своєю свободою і доступністю. У ХІХ ст. кожний бажаючий міг увійти до університетської аудиторії і слухати лекції улюбленого професора. Під час практикуму студент отримував вказівки, поради і допомогу кращих спеціалістів – вчених, які мали світове визнання. І, що найголовніше, тут не було жодних перешкод для жінок, вони користувалися тими самими правами, що і чоловіки.

Як вільна слухачка Марія Василівна слухала лекції з ботаніки Ван-Тігена, про якого вона завжди згадувала із захопленням, і яскраві лекції з зоології Едмунда Пер'є. Паралельно вона працювала в лабораторії Мільн-Едвардса. Але особливо сильний вплив на неї мали лекції відомого палеонтолога Альберта Годрі – одного з перших французьких палеонтологів-еволюціоністів, який відіграв особливу роль у поширенні еволюційного вчення у Франції [3].

Ще у 1867 р., у своїй відомій праці “Викопні тварини і геологія Аттики”, присвячену опису фауни відомого місцезнаходження кісток верхньотретинних (пліоценових) тварин поблизу с. Пікермі в Греції, він виступає як еволюціоніст і разом з тим як палеограф. Він не тільки відновлює і описує представників тварин, що вимерли. Він шукає їх родинні зв'язки, наступництво їх розвитку, групує їх в “генетичні ряди” і разом з тим прагне відновити умови, природну обстановку, в якій розвивалося життя цих тварин. Ідея еволюції розвитку червоною ниткою пронизує усі його наукові праці і, зокрема, простежується у великій праці “Лінії тваринного світу”, до написання якої він приступив ще у 1878 р. і над якою працював і тоді, коли його лекції слухала Марія Василівна.

Однак, слід зауважити, що виступаючи у цій праці як еволюціоніст, А. Годрі, разом з цим, проявляє себе не менш яскравим ідеалістом і теїстом, вважаючи, що існує якийсь визначений план творіння, згідно якого розвивається світ, керований Богом. Віра у божественний розум, який керує світом, перешкодила А. Годрі приділити належну увагу питанню про те, як розвиваються нові форми із раніше існуючих, як відбувається зміна видів, які природні причини еволюції.

Праці А. Годрі, написані яскравою і чіткою мовою, були дуже популярні, його лекції привертати увагу слухачів з різних країн. Одночасно з Марією Василівною їх відвідував і Генрі Ферфілд Осборн (1857–1935), який в подальшому став визначним палеонтологом Північної Америки. Це був професор природничих наук і порівняльної анатомії у Принстонському (1882-1890) і Колумбійському (з 1891) університетах. Президент Американського музею природничої історії (з 1908). Основні наукові роботи присвячені палеонтології та історії еволюційного вчення, а також зоології, антропології, геології. Вивчав в основному викопні форми ссавців (непарнокопитних, титанотеріїв, хоботних). Визнавав прямий вплив середовища на організм (фактор Бюффона), спадкування результатів управління органів (фактор Ламарка), природний добір (фактор Дарвіна). Був головою Нью-Йоркського зоологічного товариства, членом багатьох наукових товариств [4, с. 474].

Одним з колег Марії Василівни у Сорбонні став і відомий французький палеонтолог Ш. Депере [5, с. 583-585]. Він опублікував чудову книгу про розвиток тварин і еволюцію органічного світу.

Оскільки Сорбонна була маяком для усіх жінок, які тягнулися до науки, до неї спрямовувалися і в ній навчалися більшість жінок царської Росії. Серед них стала однією з перших молода, 26-річна, бездітна вдова Марія Василівна Ілліч-Шищацька (дівооче прізвище Гортинська).

У Сорбонні М.В. Павлова навчалася 4 роки. Спочатку вона поступила на кафедру зоології до професора Анрі Генріх Мільн-Едвардса [6, с. 419]. Це був французький зоолог, член Паризької Академії наук (з 1838), учень і наслідувач Ж. Кюв'є. Основні наукові дослідження його присвячені анатомії ракоподібних, ссавців, сучасних і викопних птахів. Запропонував (1885) систему тваринного світу, згідно з якою тварини діляться на чотири типи (24 класи). Вперше виділив у окрему групу покривників. Запропонував принцип фізіологічного розподілу праці і диференціювання органів і тканин. Автор багатотомного посібника з анатомії і фізіології тварин і людини. Один з основоположників морфо-фізіологічних досліджень морської фауни. Разом з Ж. Одуеном встановив вертикальну зональність у розподілі морської фауни. Запропонував ділити морську європейську фауну на середземноморську, кельтську і скандинавську. Будучи антиеволюціоністом, вважав, що кожна з цих фаун має свій центр творіння.

Пройшовши курс зоології М.В. Павлова перейшла на кафедру палеонтології до професора А. Годрі. Тут вона і знайшла своє покликання – палеонтологія ссавців і еволюційне вчення згодом стануть основою її наукових праць протягом усього тривалого життя. Ось чому Марія Василівна вважала Альберта Годрі своїм вчителем.

У лабораторії А. Годрі Марія Василівна знову почала працювати із вже згадуваними нами визначними палеонтологами кінця ХІХ – першої половини ХХ сторіч: французьким палеонтологом Ш. Депере і американським палеонтологом Г. Осборном. Останній у Нью-Йорку організував музей історії природи, в

якому були дві зали, присвячені дарвінізму. Академік Д.В. Налівкін у своїх спогадах про Марію Василівну так відзивався про дарвінізм Г. Осборна: “У 1930 р. я був у цьому музеї, захоплювався його залами і можу з певною відповідальністю сказати, що в усьому світі на той час не було, а може і зараз немає музею, де дарвінізм, і, зокрема, походження людини, були б показані з такою вражаючою ясністю. Своєю пропагандою дарвінізму Г. Осборн викликав супротив з боку нью-йоркського духовенства. Після смерті Г. Осборна головний єпископ міста відмовився його відспівувати. Відмовилися й інші служителі культу. Тільки після довгих умовлянь рідних знайшовся священик якоїсь невеликої церкви, який погодився здійснити цей обряд, і Осборна поховали.

Нам уся ця історія здається маловірогідною, фантастичною, але в журналі “Історія природи”, який видавався видатним музеєм, ще в минулому році була надрукована стаття, в якій детально описувалося, як у деяких штатах Америки і сьогодні у школах заборонено навіть згадувати ім'я Дарвіна. Багато освічених, культурних людей, які обіймають відповідальні пости, справді вір'ять усьому тому, що написано в Біблії. І зараз у США існують товариства і клуби, які борються з еволюційним вченням, особливо із вченням про походження людини. Це неймовірно, але факт!” [7, с. 16]. Марія Василівна підтримувала дружні стосунки з Г.Ф. Осборном усе життя.

Повернувшись на Батьківщину з Парижу, Марія Василівна ненадовго заїхала до Москви, познайомилася з мамою Олексія Петровича Павлова і поїхала до своїх батьків у Чернігів. І далі у своїх листах Олексій Петрович кличе Марію Василівну до Москви: “Дуже хочеться іноді поговорити з Вами про різні обставини. Чекаю з нетерпінням того часу, коли можна буде здійснити це”. В іншому листі він захоплює пише: “Ох, як Ви здивували і потішили мою маму вчора Вашим подарунком, так влучно присланим. Яка Ви все-таки чудова людина”. В усіх листах О.П. Павлова до Марії Василівни відчувається, яке місце посіла вона в його житті, як йому хочеться поділитися з нею думками, познайомити її з усім, що йому близьке і дороге, дізнатись про її думки з низки питань, які цікавили його.

Ми простежили в історичній послідовності ту частину життя М.В. Павлової, яка привела її до остаточного формування як вченої і до остаточного переїзду до Москви. Подальше життя Марії Василівни слід висвітлювати, присвятивши окремі дослідження її організаційній, педагогічній, громадській і науково-популяризаційній діяльності.

Джерела та література

1. Павлова Марія Васильевна: 1854-1938 // Информационные системы “Архивы Российской академии наук” (ИС АРАН). – Фонд 311 (Москва) “Павлова Мария Васильевна (1854-1938), палеонтолог, почетный член АН СССР (1930), действительный член АН Украинской ССР (1921)”. – 496 ед. хр., 1836-1938. – Сокращенное название фонда: “Павлова Мария Васильевна”.
2. Варсанюфьева В.А. Мария Васильевна Павлова: 1854-1938 / В.А. Варсанюфьева // Люди русской науки: Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники: Геология и география. – Москва: Физматгиз, 1962. – С. 94-97.
3. Годри Альберт (1827-1908) // wiguru.org / index.php/ Годри
4. Осборн Генри Ферфилд (1857-1935) // Биологи: Биограф. справочник. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 474.
5. Борисьяк А.А. Шарль Депере (1854-1929) // А.А. Борисьяк // Доклады Академии наук СССР. – 1930. – № 22. – С. 583-585.
6. Мильн-Эдварс Анри Генрих (1800-1885) // Биологи: Биограф. справочник. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 419.
7. Мария Васильевна Павлова // Д.В. Наливкин. Наши первые женщины-геологи. – Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1979. – С. 13-36.

Deforzh H. V. The early period of life and activity of paleozoology academician M. Pavlova (1854-1938)

Domestic paleozoological science as an important area of biological knowledge, was shaped by the work of many domestic scientists. Today, we are constantly remembering names of V.O. Kovalevsky, A.A. Borisyak, I.G. Pidoplichko, V.A. Topachevskogo, L.I. Rekovtsya - scientists who have made a significant contribution to the development of this science. Paleozoologist Mariya Pavlova (1854-1938) - is a whole epoch in the development of paleozoological science, because she is - an outstanding scientist, its organizer, promoter and propagandist. Probably there are no such a biologist who has not heard, did not know about this outstanding personality. Her scientific work became a significant contribution to shaping the history of the organic world and quickly pushed it into a cohort of prominent evolutionary paleontologists. Major works of Mary Vasilyevna are devoted to the history of ungulates (horses, rhinos, various cloven-hoofed animals and Proboscidea). She described numerous fossil remains of mammals, which have been collected on the territory of the former Soviet Union and Ukraine, among others. The article highlights the early period of life and work of M. Pavlova, shows how was formed her scientific positions.

Key words: Biology, paleozoology, paleontology, fossil vertebrates, science.

Дефорж А.В. Ранний период жизни и деятельности академика-палеозолога М.В. Павловой (1854-1938 гг.)

Отечественная палеозоологическая наука, как важная область биологического знания, формировалась трудом многих отечественных ученых. Палеозоолог Мария Васильевна Павлова (1854-1938) – это целая эпоха в развитии науки палеозоологии, она – выдающийся ученый, ее организатор, популяризатор и пропагандист, всемирно-известный специалист по ископаемым животным. Основные труды Марии Васильевны посвящены изучению истории копытных (лошадей, носорогов, разных парнокопытных и хоботных). Ею описаны многочисленные остатки ископаемых млекопитающих, которые были собраны на территории бывшего СССР и Украины, в том числе. В статье освещается ранний период жизни и деятельности М.В. Павловой, показано как формировалось ее научное мировоззрение.

Ключевые слова: биология, палеозоология, палеонтология, ископаемые позвоночные животные.